

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477)

В'ячеслав Ковбаса

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І КОЗАЦТВО

У статті розглядаються скептичні погляди дослідників щодо зв'язків князя Д.І. Вишневецького з козацтвом, показується, на що спирається подібна точка зору. Подаються нові аргументи на користь тісних зв'язків князя з козацтвом.

Ключові слова: Дмитро Вишневецький, козацтво, історіографія, В. Голобуцький, османські документи.

Тісний зв'язок Дмитра Вишневецького з козацтвом, здається, є загальником у сучасній українській історичній науці, річчю багато разів повторюваною, очевидною (Вишневецький – «козацький ватажок», «засновник Хортицької Січі» тощо). Ми хотіли би дещо доповнити це питання, спочатку розглянувши та проаналізувавши скептичну точку зору щодо нього. Виявляється, що насправді не все так просто, бо саме скептичний погляд на цю проблему представлено, наприклад, у одній з останніх серйозних праць з історії українського козацтва [5, с. 534 – 535].

Думка про те, що у військових загонах Дмитра Вишневецького зовсім або майже зовсім не було козаків, поширилася не дуже давно, у 1950-х рр. З'явилася вона як одне з окремих питань у спробі негативного трактування всієї діяльності Д. Вишневецького, але в цьому дослідженні нас цікавить саме це невелике окреме питання про склад військових формувань князя.

Складна, епічна, легендарна фігура князя Дмитра породжувала серед істориків вдосталь і апологетів, і скептиків, і навіть вороже налаштованих до нього дослідників. Але річ у тім, що навіть скептики та критики Вишневецького, піддаючи критиці його діяльність, ніколи не сумнівалися у тісному зв'язку князя з козацтвом і в його великій ролі у процесі розвитку та організації козацької спільноти. Візьмемо, наприклад, одного з найскептичніше налаштованих до Вишневецького українських істориків початку ХХ ст. М. Василенка, до точки зору якого сучасна дослідниця О. Русина вжила термін «мінімізаційний підхід»: *«Такий мінімізаційний підхід (до оцінки князя Дмитра. – В.К.) здається досить виваженим і коректним, принаймні, за сучасного стану історичних джерел; водночас він аж ніяк не знецінює цю колоритну постать української історії, увічнену фольклорною традицією про козака Байду»* [10, с. 262]. І справді, Василенко, полемізуючи з М. Грушевським, трактує Дмитра Вишневецького як авантюриста, котрий не мав якогось задалегідь визначеного плану, ідеї [1, с. 154 – 155, 163 – 164] (правда, і Грушевський називає князя Дмитра авантюристом [4, с. 114 – 115], але Василенко трактує це поняття жорсткіше, присвятивши навіть цілий параграф власне розгляду авантюризму як явища у тогочасному суспільстві). Але при всьому «мінімалізмі» та полеміці з Грушевським, Василенко вважає: *«Но если мы не находим в исторических фактах оснований видеть какую-нибудь идейную сторону в деятельности кн. Вишневецкого, то фактически его деятельность имела большое значение в истории казачества именно теми своими сторонами, на которые*

© Ковбаса В'ячеслав Михайлович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

указывает проф. М.С. Грушевский» [1, с. 164]. У Василенка Вишневецький, без сумніву, козацький ватажок, який з «козацькою ротою» іде до Туреччини, з козаками іде до Молдавії, «збирає козаків» на Хортиці [1, с. 155 – 156, 162 та ін.]. Все це було характерно і для інших істориків, у тому числі і польських.

Становище змінилося у 1950-і рр., коли з різкою критикою діяльності Д. Вишневецького виступив український радянський історик В. Голобуцький. Думка про те, що до загонів князя Дмитра майже не входили козаки, була складовою частиною його абсолютно негативної оцінки діяльності українського князя. Голобуцький пише про магнатські загани: «... магнаты переводили, по необходимости, на положение служебных казаков даже часть своих подданных. Служба таких «казак» носила, как правило, временный характер. После того, как необходимость в них исчезала, паны вновь превращали их в крепостных. В казацкие отряды, или роты, часто назначались, при этом не только на командные должности, но и в качестве рядовых, шляхтичи. Бывали случаи, когда подобные отряды магнатов целиком состояли из шляхты» [2, с. 70]. Отже, і загани Вишневецького, на думку історика, мабуть, формувалися за таким принципом і склалися з служебників князя, найманців, а не справжніх козаків «запорожців» (бо він пише про «служебников-казак» князя або бере слово «козаки» у лапки [2, с. 74 і далі]). Повторюємо, це було частиною точки зору Голобуцького, за якою Д. Вишневецький був ворогом запорожців і навіть замок на Хортиці він побудував не проти татар, а саме проти козаків [2, с. 78]. Насправді все було зовсім навпаки, і від частини цих тверджень Голобуцькому довелося відмовитися ще у радянські часи (дивіться характеристику Д. Вишневецького у 2 томі «Истории Украинской ССР» (1982 р.) [5, с. 368 – 370], яка постала після публікації французькою дослідницею Ш. Лемерсьє-Келькеже аналізу документів з турецьких архівів, які свідчили про активну боротьбу князя з турками та татарами). А ще пізніше історик повністю «реабілітував» Вишневецького, хоч і не змінив думку про призначення Хортицького замку, який нібито все ж був побудований, щоб «стримувати запорожців від самостійних дій проти татар і турків» [3, с. 130].

Щодо питання про зв'язок Д. Вишневецького з козацтвом, точніше, за версією Голобуцького, нібито боротьбу князя з ним, то ще у 1970-і рр. історик Б. Флоря критикував точку зору українського історика: «Нельзя однако согласиться с утверждением В.А. Голобуцкого, что свои планы Д. Вишневецкий осуществлял в постоянной борьбе с украинскими казаками. В реальных условиях русско-литовско-турецкого пограничья лишь при поддержке казачества можно было рассчитывать на осуществление широких политических планов и, несомненно, Д. Вишневецкий не жалел усилий для того, чтобы обеспечить себе хотя бы временную и условную поддержку со стороны казацких атаманов» [11, с. 73]. Голобуцький подає цю цитату у другому виданні своєї праці (1994 р.) і частково погоджується з російським істориком, а частково – ні і зводить питання до того, чи «звичайні козаки», чи «саме запорожці» були у війську Дмитра Вишневецького? [3, 130]. Не заглиблюючись саме у цей аспект, зауважимо тільки, що таке питання є некоректним, бо передбачає існування у 1550-х рр. Запорозької Січі в тому її вигляді, в якому вона існувала трохи пізніше.

Звернемося тепер до поглядів сучасних дослідників. Однією з останніх серйозних узагальнюючих праць з історії козацтва є колективна двотомна «Історія українського козацтва» (2006 р.). Розділ про Вишневецького та Хортицький замок тут дуже невеличкий, і, читаючи його, ми можемо помітити, що погляд авторів на питання, які нас цікавлять, є частково, якщо не зовсім, скептичним! З документів, які стосуються Хортицького замку, подаються лише дві цитати з листа короля Сигізмунда II Августа, які свідчать про «антикозацьку спрямованість збудованого замку»: «Для удержания лихих людей – шkodников... не допуская козак» делать зацепок чабанам и шkodить улусам турецкого царя» (друга цитата – та ж сама, але розлогіша; див. подібне ще у Голобуцького) [6, с. 534 – 535; 2, с. 73, 78; 3, с. 130 – 131]. Начебто й не було татарських нападів на Хортицю й інших подій! Авторі розділу вважають: «Прагнення монарха утримувати постійну залозу на Хортиці для запобігання сутичкам козаків із татарами було б незрозумілим, якби фортеця призначалася суто для запорожців. Отже, її

зведення мало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії та здійснення контролю над діями козацтва» [6, с. 535]. Здається, це дуже схоже на точку зору Голобуцького.

Отже, не дивним є і погляд дослідників на те, наскільки козацькими були військові формування Д. Вишневецького. Спираючись на працю Ш. Лемерсьє-Келькеже, вони пишуть, що, за її свідченням, «у війську Д. Вишневецького навіть «козаки» майже не згадуються, крім фрагмента військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про «січовиків». Натомість війни «Дмитрашки» найчастіше іменуються «руськими» або «невірними» [6, с. 534]. Після прочитання цього може скластися думка, що й справді у війську Вишневецького могло майже не бути козаків... На спостереження з праці французької дослідниці для підтвердження своєї думки спирався ще Голобуцький у вже згаданому другому виданні своєї монографії про козацтво [3, с. 139 – 140]. Цікаво, що джерелом таких аргументів стало саме дослідження Лемерсьє-Келькеже, яке зруйнувало концепцію Голобуцького, унеможливило і спростувало його погляди на Д. Вишневецького як на ворога козаків. Справді, критикуючи Голобуцького, французька дослідниця в одному питанні все ж майже погоджується з ним. Річ у тім, що за аналізом слів, якими характеризується склад військових формувань Вишневецького в турецьких документах, Лемерсьє-Келькеже робить висновки, що слово «козаки» там зустрічається досить рідко, тим більше у значенні «запорозьких» козаків. Воїни Вишневецького, за французькою дослідницею, у цих документах «назывались просто «рускими» (возможно, так называли московских солдат) или же «неверными» (*kufar*), когда речь шла о черкесах», слово ж «козак», «по всей вероятности, применялось для обозначения донских казаков» [8, с. 64] (річ йде про період 1559 – 1560 рр., коли Вишневецький перебував на службі у Івана Грозного). Отже, дослідниця обережно погоджується з Голобуцьким у питанні, чи були козаки у загонах князя Дмитра [8, с. 64].

Не будемо заглиблюватися в тему трактування термінології османських документів, бо це питання, яке заслуговує на окремий розгляд. Можемо тільки зазначити, що застосування терміну «руські» у османських джерелах XVI ст. саме до вихідців з українських земель у багатьох випадках вірогідніше. Про це, наприклад, говорять сучасні російські історики [9, с. 314]). Особливо цікавим з цієї точки зору є одне з досліджень французького орієнталіста Ж. Вайнштейна, в якому велику увагу приділено розгляду цієї термінології. Спостереження та факти з його роботи дозволяють дещо переглянути думки Лемерсьє-Келькеже щодо термінів «Rus» («руські») та «*kufar*» («невірні») у османських документах. Наприклад, у одному з листів кримського хана Менглі-Герєя розповідається про татарський напад на українські й російські землі (1512 р.), під час якого військо хана було розділене на дві частини: одна з них пішла на територію «невірних» Rus («*Rus kāfirine*»), тобто на руські (українські) землі Литовського князівства, а друга частина – на територію «невірних» Mosqov («*Mosqov kāfirine*»), тобто на землі Московського князівства [14, с. 410]. Це яскраво показує значення термінів, їх протиставлення і розрізнення татарами та турками (однак слід підкреслити, що поняття «Rus» не завжди вживалось послідовно і застосовувалось іноді і до підданих Московського князівства). Тобто «Rus» це аж ніяк не обов'язково «московські солдати», як припускала Лемерсьє-Келькеже. Те ж саме з приводу «невірних», яких французька дослідниця ідентифікує виключно з черкесами та іншими язичницькими народами, вважаючи, що турки так не називали християн. Насправді, як ми бачимо з того ж вищенаведеного прикладу, в османських і татарських документах «невірними» називають і християн, у т.ч. і жителів Московії, і жителів Великого князівства Литовського. Отже, і воїни загонів Вишневецького, які у документах названі «Rus» та «*kufar*», це зовсім не обов'язково саме і тільки московські солдати та черкеси. Власне, кожен випадок вживання цих термінів потребує окремого розгляду.

* * *

Отже, ми спробували розглянути скептичні аргументи щодо нашого питання. З багатьма з них можна і треба сперечатись, але ми намагалися цього майже не робити, бо хотіли тільки показати, на що спирається скептична точка зору (якщо ж почати

розбирати всі ці аргументи, могло б вийти досить велике дослідження). І все ж таки насправді аргументів та свідчень про зв'язки Д. Вишневецького з козацтвом набагато більше. Проблема тільки в тому, що ці свідчення досить уривчасті, фрагментарні, не завжди прямі. Слабкість джерельної бази – це справді одна з проблем для дослідників епохи, яку ми розглядаємо. На щастя, для XVI ст. ситуація не така тяжка, як, наприклад, для XIV – XV ст. Джерела все ж є. І ми хочемо звернути увагу на одне дуже цікаве джерело, яке, на нашу думку, дещо прояснює й питання, яке ми розглядаємо.

Мова йде про два листи королівського секретаря Станіслава Бояновського, написані у середині XVI ст., в яких згадується Дмитро Вишневецький. Бояновський був секретарем короля Сигізмунда II Августа, а отже, людиною дуже інформованою. Крім цього, його свідчення дуже цінні як свідчення сучасника, написані безпосередньо під час тих подій, котрі він описує. Обидва листи написані латинською мовою та адресовані пруському герцогу Альбрехту, який був останнім магістром Тевтонського ордена, а після його підкорення Польщею став васалом польського короля. Написані листи у часи поїздки Дмитра Вишневецького до Туреччини у 1553 р. (хоча видавці перший лист датують 1549 р., але зміст уривка, в якому говориться про Вишневецького, може стосуватися тільки саме 1553 р., в усякому разі попередньо треба прийняти саме таку дату, хоч питання датування цього листа має серйозні складнощі). У повному обсязі уривки, які нас цікавлять, були опубліковані у багатотомному збірнику «*Elementa ad fontium editiones*».

Отже, пишучи про від'їзд Д. Вишневецького до Туреччини, Бояновський говорить ось що: «*Один князь Рутенський (тобто «Руський». – В.К.), Вишневецьким званий, хоч ще молодий, але який багато щасливо воював проти Татар та (інших з) цього роду, наслідуючи звичаям відомого Євстахія Дашковича («Eustachii Daszkowicz»), що Остафієм («Ostaffiei») називався, залучив на свій бік більшість ветеранів самого Євстахія, а також інших козаків»* [12, s. 137] (тут і далі переклад наш, Ю. Фарафонова, С. Кондратьєва). Трохи далі ще повідомляється, що Вишневецький «*з 400 кращими козаками*» після того, як не отримав від короля відповіді на деякі свої вимоги, «*до Турків пішов*» [12, s. 137] (про поїздку Д. Вишневецького до Туреччини див., наприклад, нашу статтю у «Київській старовині» [7, с. 3 – 23]). Це безпосереднє свідчення того, що саме козаки були у загонах молодого князя, котрий однак уже встиг багато й успішно повоювати з татарами (ще одним з варіантів перекладу може бути «*вправлявся проти Татар*»). Причому свідчення цікаве не тільки цим. Чесно кажучи, до нього навіть автору цього дослідження здавалося, що козацтво тих часів (1-ої половини XVI ст.) було ще роз'єднаним, аморфним, подрібненим на невеликі загони, і тільки десь у часи Вишневецького і пізніше починаються серйозніші об'єднавчі та організаційні процеси, які, врешті-решт, привели до постання на рубежі 1570-х – 1580-х рр. Запорозької Січі та формування нового суспільного стану, амбітного і досить організованого. З листа Бояновського ми дізнаємося про існування досвідчених козаків, «*ветеранів*» («*veteranos*» в латинському оригіналі), які воювали ще під командуванням О. Дашковича, а після його смерті і появи нового визначного військового ватажка Д. Вишневецького перейшли до нього, ще й разом з «*іншими козаками*». З документа постає існування зв'язків, спадку від козацьких загонів О. Дашковича до загонів Д. Вишневецького, який ніби наслідує те, що було розпочато його попередниками, і за досить короткий час своєї активної діяльності переводить на новий рівень організаційні та інтеграційні процеси у козацтві. Зрозумілішим стає і склад загонів князя Дмитра, кістяком яких стали досвідчені «*ветерани*» та «*інші козаки*», яких Вишневецький, за словами королівського секретаря, «*залучив на свій бік*».

Другий лист Бояновського до пруського герцога Альбрехта, датований липнем 1553 р., містить цікаві доповнення до вже розглянутих нами свідчень. Розповідаючи нові чутки про поїздку Вишневецького до Туреччини, Бояновський прямо називає князя Дмитра «*видатним Козаком*» (!): «*Князь Вишневецький, Рутенської релігії видатний Козак*» («*Ducem Wysznyewyczki, ex Rutenica religione praecipuum Kozakum*») [13, s. 189] (можливі варіанти: «славний», «знаменитий», «найкращий»). «*Рутенської релігії*» – тобто православний. Також у цьому листі є доповнення для характеристики

козаків із загону Вишневецького: «Він повів з собою, як кажуть, більше 400 вершників – звичних та найбільш стійких до всіляких воєнних небезпек воїнів» [13, s. 189]. Говорячи про самого Вишневецького, Бояновський пише: «Бо дуже досвідченим він є у спустошеннях степів, чоловік сміливий та розсудливий, здатний прихилити душі воїнів» («*Peritissimus est enim vastitatum campestrium, homo audax et cordatus, ad tractandos animos militum aptus*») [13, s. 189 – 190]. На відміну від деяких інших характеристик, де підкреслюється свавільність Д. Вишневецького, тут він, серед всього іншого, названий «розсудливою» людиною. Взагалі, цитована характеристика є більш ніж знаковою.

Отже, судячи з наведених джерел, козаки склали основу військових загонів Дмитра Вишневецького (звісно, треба враховувати, що в різні часи, наприклад, після переходу в 1557 р. на службу до царя Івана Грозного, склад військових формувань під командуванням князя міг багато в чому змінюватися). Вищенаведені дані говорять про те, що джерельний потенціал у теми ще є. Хотілося б, щоб навіть «загально визнана» точка зору спиралася на наукову основу, невеличким внеском до чого і є дана стаття.

1. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К. : Изд. Книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1916. – [2], XI, 591 с. – (Русская история в очерках и статьях / под ред. М. В. Довнар-Запольского. [изд. 2-е]; т. 3. Приложение.)

2. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат, 1957. – 462 с.

3. Голобуцкий В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцкий. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. Козацькі часи до р. 1625. – 628 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

5. История Украинской ССР: в 10 т. / ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII в.) / ред. кол. : И. С. Слабеев (отв. ред.) и др. – 591 с.

6. Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. НДІ козацтва. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.

7. Ковбаса В. М. До біографії Дмитра Байди-Вишневецького: поїздка до Туреччини 1553 року / В. М. Ковбаса // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 3-23.

8. Лемерське-Келькеже Ш. Литовський кондотьєр XVI в. – князь Дмитрій Вишневецький и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов / Ш. Лемерське-Келькеже // Франко-русские экономические связи : Сборник / ред. кол. : Ф. Бродель и др. – М.; Париж: Наука, 1970. – С. 38-64.

9. Мустакимов И., Сень Д. Три османских документа XVI в. о ранней истории донских казаков / И. Мустакимов, Д. Сень // Україна в Центрально-Східній Європі / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9-10. – С. 307-326.

10. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій; т. 6).

11. Флоря Б. Н. Проект антитурецької коаліції середини XVI в. / Б. Н. Флоря // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / под ред. Б. А. Рыбакова. – М.: Наука, 1979. – С. 71-86.

12. Elementa ad fontium editiones / ed. C. Lanckorońska. – Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. – Vol. 38. Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548 – 1549) – XII, 203, VI s.

13. Elementa ad fontium editiones / ed. C. Lanckorońska. – Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. – Vol. 39. Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 9 (a. 1550 – 1553) – VIII, 221, IV s.

14. Veinstein G. Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la

campagne d'Astrakhan de 1569 / G. Veinstein // Wiener Zeitschrift für die Kunde der Morgenlandes. – 1992. – Bd. 82. – P. 397-420.

В статье рассматриваются скептические взгляды исследователей, касающиеся связей князя Д.И. Вишневецкого с казачеством, показывается, на что опирается подобная точка зрения. Представлены новые аргументы в пользу тесных связей князя с казачеством.

Ключевые слова: Дмитрий Вишневецкий, казачество, историография, В. Голобуцкий, османские документы.

The article examines the skeptical views of researchers that relate to ties of Prince D. Vyshnevetsky with Cossackdom, disclose bases of this point of view. Presents new evidences for closer ties of the Prince with Cossackdom.

Keywords: Dmytro Vyshnevetsky, Cossackdom, historiography, V. Golobutsky, Ottoman documents.

